

'gewoon hetzelfde' toe. Daarbij geeft de schrijfster ook aan dat het switchen tussen deze vormen ook voorkwam. Verder besteedt Schuyf aandacht aan de 'lesbische' loopbaan waarbij zij, zoals veel vaker gebeurt, de wetenschappelijke literatuur toetst aan wat ze zelf vond.

Schuyf heeft een helder en goedgeschreven boek afgeleverd, waar wel enige bezwaren tegen in kunnen worden gebracht. Sommige aangehaalde boeken (zie de bladzijden 43,48,217) zijn niet in de literatuurlijst opgenomen. Belangrijker is het punt dat Schuyf eigenlijk om het nog steeds actuele debat tussen essentialisten (homoseksualiteit als altijd onveranderd aanwezig verschijnsel) en constructivisme (homoseksualiteit is een cultureel bepaald verschijnsel dat zich op verschillende manieren in de loop van de tijd kan uiten) heen gaat. Haar boek lijkt mij overigens een bevestiging van het gelijk van de laatste school te zijn. Bepaald storend is het feit dat een veel te klein aantal vrouwen is geïnterviewd. Schuyf doet ook onvoldoende uit de doeken waarom zij niet meer lesbiennes dan de zeventien, geboren vóór 1949, kon vinden. Bovendien is de groep van deze vrouwen, zoals zij zelf ook enkele malen aangeeft, selectief. Daarmee heeft de analyse op het individuele niveau, de vormgeving en de leefwereld van de afzonderlijke lesbische vrouwen, onvoldoende overtuigingskracht.

Ondanks deze kritiek mag duidelijk zijn dat Schuyf een boek heeft geschreven dat nog lange tijd als het standaardwerk over lesbische vrouwen in Nederland in het tweede en derde kwart van de twintigste eeuw kan meegaan.

D. J. Noordam

H. Würzner, K. Kröhnke, ed., *Deutsche Literatur im Exil in den Niederlanden 1933-1940* (Amsterdamer Publikationen zur Sprache und Literatur CXIII; Amsterdam: Rodopi, 1994, 247 blz., f75,-, ISBN 90 5183 649 X).

Het boek *Deutsche Literatur im Exil in den Niederlanden 1933-1940* is een bundeling van 16 artikelen. Deze artikelen zijn bewerkte voordrachten die, behalve het artikel van H. W. von der Dunk, gehouden zijn op het internationaal symposium dat van 20 september tot 2 oktober 1993 plaatsvond in Frankfurt am Main. Dit symposium werd gehouden naar aanleiding van de Frankfurter Buchmesse, die in 1993 als hoofdthema 'Flandern und die Niederlande' had. Voor de volledigheid dient vermeld te worden dat twee voordrachten van het genoemde symposium niet in deze bundel zijn opgenomen, te weten die van K. Gallwitz en J. H. Schoeps.

Wat de opbouw van de bundel betreft, kan worden opgemerkt dat de eerste acht artikelen een meer algemene problematiek als onderwerp hebben en dat de tweede acht artikelen een meer specifiek onderwerp behandelen. Hoewel alle 16 artikelen een bespreking waard zijn, heb ik mij beperkt tot die artikelen die een meer algemene beschouwing geven over de problematiek ten aanzien van de Duitse ballingen in Nederland. Deze artikelen geven het kader aan waarbinnen de overige artikelen geplaatst kunnen worden.

De artikelenreeks wordt geopend met het artikel van Karl Kröhnke, getiteld 'Das Deutsche Exil in den Niederlanden nach 1933. Ein Blick auf die Forschung' (1-9). Hierin geeft hij een goed overzicht van de inhoud van de overige 15 artikelen in de bundel. Tevens geeft hij terloops aan op welke terreinen nog onderzoek wenselijk is.

Het artikel 'Deutsche Literatur im Exil in den Niederlanden' (11-30), van de hand van Hans Würzner, biedt een inleiding op de problematiek ten aanzien van de literatuur van de Duitse vluchtelingen in Nederland in het tijdvak 1933-1940. Hij stelt onder meer dat een van de belangrijkste verdiensten van Nederland was dat de boycotte Duitse literatuur in Nederland

werd geaccepteerd. Twee uitgeverijen die zich hierbij bijzonder verdienstelijk hebben gemaakt, waren Allert de Lange en Querido; beide uitgeverijen komen in de artikelen herhaaldelijk ter sprake.

Een ander artikel dat hier vermeld dient te worden, is dat van Ursula Langkau-Alex; in het artikel, getiteld 'Asyl- und Exilpraxis in den Niederlanden' (69-93), begint zij met een beknopt overzicht van het 'opnamebeleid' van vluchtelingen door Nederland sinds de zestiende eeuw; het zwaartepunt van het artikel ligt bij de houding van de politiek ten aanzien van de Duitse vluchtelingen naar Nederland in de periode 1933-1940. In haar artikel pleit Ursula Langkau-Alex ervoor om de periode 1933-1940 uit te breiden tot 1945, en het jaar 1940, zoals tot op heden gebruikelijk is, niet meer als cesuur te beschouwen; hierdoor zal volgens haar meer aandacht geschonken gaan worden aan de literatuur van onderduikers. Een aanzet hiertoe wordt gegeven in het artikel van Michael Philipp in zijn artikel 'Wolfgang Frommel und das Castrum Peregrini —eine deutsch-niederländische Kulturgemeinschaft' (189-200). Het thema van de houding van de Nederlandse regering ten aanzien van de Duitse vluchtelingen naar Nederland komt ook aan de orde in het artikel 'Die Niederlande und das Deutsche Exil' (31 -38) van H. W. von der Dunk, dat hij overigens niet op het symposium heeft voorgedragen maar bij de opening van de tentoonstelling 'Deutsche Literatur im Exil in den Niederlanden' in Frankfurt am Main. Overigens is ook bij Paul Stoop dit thema het onderwerp van zijn artikel, getiteld 'Mässigung und Neutralität. Grenzen politischer Öffentlichkeit in den Niederlanden 1933-1940' (95-117).

In de bundel komen onderwerpen aan de orde die niet een directe relatie hebben met literatuur, bijvoorbeeld: de Duits-Belgische betrekkingen in het tijdvak 1930-1940 (Peter Klefisch in 'Die deutsch-belgischen Beziehungen 1930-1940' (53-68) en de rol van de Duitse vluchtelingen in de filmindustrie (Helmut G. Asper in: 'Max Ophüls' Komödie um Geld (1936), die deutsche Filmemigration und die niederländische Filmindustrie in den dreissiger Jahren', (213-229)) en cabaret (Irmela von der Luhe in 'Vergnügen am Spiel und Ernst im Spiel; Die Pfeffermühle in Holland' (201-212)).

Het doel van de bundel is ten eerste de discussie onder vakgenoten over het nog altijd pijnlijk actuele thema te stimuleren en ten tweede de geïnteresseerde leken een eerste kennismaking met het onderzoeksterrein te bieden. Beide doelen worden mijns inziens met deze bundel bereikt. Hierbij dient te worden aangetekend dat de titel in zoverre misleidend is dat niet alleen de literatuur van Duitse ballingen in Nederland aan de orde komt, maar dat ook aandacht wordt geschonken aan hun rol in de filmindustrie en het cabaret en aan de rol van de politiek. Het lezenswaardige boek biedt meer dan de titel doet vermoeden.

Wil Fries

L. F. van Zuylen, *Palestinapioniers in Twente 1933-1945. Een vergeten hoofdstuk* (Enschede: Twente Akademie, 1995, 88 + 71 blz., f29,50, ISBN 90 7406407 8).

De aanduiding 'een vergeten hoofdstuk' in de titel moet in dubbele zin worden opgevat. Dit boekje vormt inderdaad een aansluitend hoofdstuk op het boek dat de auteur in 1983 over de joodse gemeenschap in Enschede (1930-1945) liet verschijnen. Bovendien handelt het over een episode en over een specifieke groep joden die vergeten dreigen te worden. Van Zuylen heeft de lotgevallen nagespeurd van een groep van ruim honderd joodse vluchtelingen uit Duitsland en 'Polen' die een orthodox-religieuze opleiding tot Palestina-pionier (*hachsjara*) wilden